

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 33 (2012)

Δελτίον ΧΑΕ 33 (2012), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημήτρη Κωνσταντίου (1950-2010)



Κιονοστήρικτοι νάρθηκες-λιτές στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1233](https://doi.org/10.12681/dchae.1233)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (2014). Κιονοστήρικτοι νάρθηκες-λιτές στη μοναστηριακή αρχιτεκτονική. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 33, 37-54. <https://doi.org/10.12681/dchae.1233>

Σωτήρης Βογιατζής

ΚΙΟΝΟΣΤΗΡΙΚΤΟΙ ΝΑΡΘΗΚΕΣ - ΛΙΤΕΣ
ΣΤΗ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο κιονοστήρικτος ευρύς νάρθηκας, που ονομάστηκε λιτή από την σχετική μοναστική λειτουργία που τελείται στον χώρο αυτό, αποτελεί ουσιαστικά μια προσθήκη στο σώμα του ναού, η οποία, όπου εφαρμόστηκε, προσέθεσε σημαντικούς χώρους στον κυρίως ναό. Το καθαρά μοναστηριακό στοιχείο αυτό εμφανίστηκε κατά την μεσοβυζαντινή εποχή και είχε ευρεία διάδοση στις χώρες της βαλκανικής χερσονήσου μέχρι τον 19ο αιώνα. Στην έρευνα εντοπίστηκαν 52 παραδείγματα, τα οποία παρατίθενται σε κατάλογο στο τέλος του άρθρου. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για μοναστηριακούς ναούς. Η χωρική κατανομή τους εκτείνεται στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα με έμφαση στο Άγιον Όρος, όπου παρατηρήθηκαν 23 ναοί που συνοδεύονται από κιονοστήρικτες λιτές. Επίσης σημαντικοί ναοί με λιτές υπάρχουν στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας τον 13ο, 14ο και 16ο αιώνα, καθώς και στη Ρουμανία.

The wide narthex supported on columns, called lite because of the monastic office performed in this space, essentially constitutes an annex to the body of the church that provided important additional spaces to the nave wherever it was used. This purely monastic feature appeared during the middle Byzantine period and was widespread in the Balkan peninsula until the 19th century. Research has yielded 52 examples, which are presented in a catalogue at the end of the article. In most cases they are monastic churches. They are distributed in central and northern Greece especially on Mount Athos, where 23 churches accompanied by column-supported lites have been located. In addition, there are important churches with lites in the region of the former Yugoslavia from the 13th, 14th and 16th centuries, as well as in Romania.

Ο κιονοστήρικτος ευρύς νάρθηκας, που ονομάστηκε λιτή από την σχετική μοναστική λειτουργία που τελείται στον χώρο αυτό, αποτελεί ουσιαστικά μια προσθήκη στο σώμα του ναού, η οποία, όπου εφαρμόστηκε, προσέθεσε σημαντικούς χώρους στον κυρίως ναό, πολλές φορές ίσης ή και μεγαλύτερης χωρητικότητας, αλλά και ευελιξία, αφού συνήθως με το άνοιγμα ή κλείσιμο της Βασιλείου Θύρας, μπορεί να αυξήσει περιστασιακά, ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες τον ωφέλιμο χώρο του ναού. Στην παρακάτω έρευνα των ναών που συνοδεύονται από λιτές θα περιοριστούμε σε χώρους που καλύπτονται με θολοδομία που φέρεται από ανεξάρτη-

τα στηρίγματα, κίονες ή πεσσούς, χωρίς να περιλαμβάνονται ναοί που απλώς έχουν ευρείς νάρθηκες (ξυλόστεγους ή θολωτούς), δεδομένου ότι οι τελευταίοι είναι δύσκολο αν οριοθετηθούν.

Το καθαρά μοναστηριακό στοιχείο αυτό εμφανίστηκε κατά την μεσοβυζαντινή εποχή και είχε ευρεία διάδοση στις χώρες της βαλκανικής χερσονήσου μέχρι τον 19ο αιώνα, οπότε διαφοροποιείται ριζικά η ναοδομία από τις σύγχρονες επιταγές. Η μορφή αυτή παρατηρήθηκε από τους παλαιότερους ερευνητές, κυρίως τον Strzygowski¹, ο οποίος υποστήριξε την άποψη ότι κατάγεται από τα αρμενικά γκαβίτ, που είναι χώροι παρόμοιας

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή Μεταβυζαντινή περίοδος, Βαλκανική χερσονήσος, Κιονοστήρικτοι νάρθηκες λιτές.

Keywords

Byzantine Post Byzantine period, Balkan peninsula, Column supported narthex lite.

¹ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armmenien und Europa*, Wien

1918, 768 9.

διάταξης και εμφανίζονται περίπου την ίδια εποχή, παράλληλα με τις απόψεις του περί καταγωγής ναοδομικών τύπων από την Αρμενία. Με συστηματική έρευνα και πειστικά επιχειρήματα ο Π. Μυλωνάς² απέδειξε ότι πρόκειται για δυο παράλληλα φαινόμενα, που απλώς εμφανίστηκαν σχεδόν συγχρόνως στην ιστορία της αρχιτεκτονικής. Εντόπισε δε την λιτή του ναού της Παναγίας του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα ως το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα ναού, όπου ο στενός νάρθηκας μετατράπηκε σε ευρύχωρη κιονοστήρικτη λιτή και τέλος παρουσίασε 12 παραδείγματα ναών με ευρεία λιτή.

Στην έρευνα εντοπίστηκαν 52 παραδείγματα, τα οποία παρατίθενται σε κατάλογο στο τέλος του άρθρου. Στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για μοναστηριακούς ναούς. Για τον Ναό του Προφήτη Ηλία στην Θεσσαλονίκη, όλοι οι μελετητές συμφωνούν ότι πρόκειται για καθολικό μεγάλης μονής, ίσως της μονής Ακαπνίου³, ενώ ο ναός Ταξιαρχών Ερμιόνης⁴ είναι ένα πολύ όψιμο παράδειγμα που μάλλον αποτελεί μια ξεχωριστή περίπτωση. Η χωρική κατανομή τους εκτείνεται στην Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα με έμφαση στο Άγιον Όρος, όπου παρατηρήθηκαν 23 ναοί που συνοδεύονται από κιονοστήρικτες λιτές. Επίσης σημαντικοί ναοί με

λιτές υπάρχουν στην περιοχή της πρώην Γιουγκοσλαβίας τον 13ο, 14ο και 16ο αιώνα, καθώς και στη Ρουμανία, ενώ κανένα γνωστό παράδειγμα δεν εντοπίστηκε στην Κωνσταντινούπολη ή την Μικρά Ασία.

Η βασική ιστορική διαδρομή του ναοδομικού αυτού στοιχείου έχει εν πολλοίς καταγραφεί από τον Π. Μυλωνά. Εμφανίζεται κατά την μέση βυζαντινή εποχή με παλαιότερο παράδειγμα την Παναγία του Οσίου Λουκά⁵. Στην περίπτωση αυτή η μορφή προήλθε από την διεύρυνση στενού νάρθηκα με την προσθήκη δύο κίωνων στην θέση του παλαιού τοίχου. Φουρνικά καλύπτουν όλα τα διαμερίσματα και η λιτή είναι διώροφη⁶. Παρόμοια περίπτωση διεύρυνσης, αλλά με πολλές ιδιορρυθμίες αποτελεί και η λιτή του Οσίου Μελετίου (ναός τέλη 11ου αρχές 12ου αιώνα, λιτή 12ου αι.)⁷ με κάλυψη από ενιαία κεντρική καμάρα και εγκάρσιες στα πλάγια, κατασκευασμένο έναν αιώνα μετά. Με σχεδιασμό εξ αρχής μιας κανονικής τετρακιδίας σταυροειδούς εγγεγραμμένης τρουλλαίας λιτής φαίνεται ότι κατασκευάστηκε το καθολικό μονής Σαγματά (αρχές 12ου αι)⁸, καθώς και της μονής Βαρνάκοβας Δωρίδος (ναός 1077, λιτή 1149), όπως δείχνουν οι τελευταίες έρευνες⁹. Τα κτήρια αυτά όντας μεταγενέστερα και στην ευρύτερη πε-

² Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο Καθολικό Χελανδαρίου», *Αρχαιολογία* 14 (Φεβρουάριος 1985) 64-83. Idem, «Αρμένικα Γκαβίτ και Βυζαντινές Λιτές», *Αρχαιολογία* 32 (Σεπτ. 1989) 52-68. Idem, «Gavits arméniens et Litae byzantines. Observations nouvelles sur le complexe de Saint Luc en Phocide», *CahArch* XXXVIII (1990) 99-122.

³ Th. Papazotos, «The identification of the Church of “Profitis Elias” in Thessaloniki», *DOP* 45 (1991) 121-127.

⁴ Γ. Προκοπίου, «Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη», *Εκκλησίες* III (Αθήνα 1993) 153-161.

⁵ Η βασική βιβλιογραφική αναφορά παραμένει η μονογραφία των R. Schultz και H. Barnsley, *The monastery of St Luke of Stiris in Phokis*, London 1901. Άλλοι ερευνητές έγραψαν στη συνέχεια: Λ. Φιλίππιδου Μπούρα, *Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο μοναστήρι του Οσίου Λουκά*, Αθήνα 1980. Ε. Στίκας, *Το οικοδομικόν χρονικόν της Μονής Οσίου Λουκά Φωκίδος*, Αθήναι 1970. Δ. Σοφιανός, *Οσιος Λουκάς. Ο βίος του Οσίου Λουκά του Στειριώτη*, Αθήνα 1989. Π. Μυλωνάς, *Η Μονή του Οσίου Λουκά του Στειριώτη. Η αρχιτεκτονική των τεσσάρων ναών*, Αθήνα 2005 και για το ειδικότερο θέμα Idem, «Παρατηρήσεις στο Καθολικό Χελανδαρίου», ό.π. 76-77. Idem, «Αρμένικα Γκαβίτ», ό.π. 52-68. Idem, «Remarques architecturales», ό.π. 3. Idem, «Gavits arméniens», ό.π. 103.

⁶ Θα πρέπει να αναφερθεί εδώ ο κυκλικός ναός του Preslav στη Βουλγαρία που κατασκευάστηκε μάλλον το 907. Πρόκειται για έναν εξαιρετικά ιδιόρρυθμο ναό που σώζεται ερειπωμένος. Στα δυτικά υπάρχει τετρακιδίος χώρος, άγνωστης χρήσης, που συνδυάζεται με αίθριο. Ο χώρος αυτός φαίνεται ότι ήταν διώροφος.

Στις προτεινόμενες γραφικές αναπαραστάσεις εμφανίζεται με ξύλινο πάτωμα και οι κίονες στηρίζουν τοξοστοιχία τριών τόξων που επαναλαμβάνεται στον όροφο. Η πρόσβαση του τελευταίου γίνεται από κλιμακοστάσια στις δυτικές γωνιές. Πιθανόν να στέγαζε τα ενδαιτήματα του τσάρου Συμεών (κατηχούμενα) ή τον χώρο από όπου παρακολουθούσε την λειτουργία. Παρά τα όσα έχουν γραφεί για τον ναό αυτό η σχέση του τετρακιδίου νάρθηκα σε επαφή με τον κυκλικό κυρίως ναό παραμένει σκοτεινή. Οι γωνιακοί πύργοι με τα κλιμακοστάσια μάλλον παραπέμπουν σε οχυρωματικό πύργο παρά σε νάρθηκα ναού. Ωστόσο το θέμα παραμένει ανοικτό και για τον λόγο αυτό δεν συμπεριλαμβάνεται στους νάρθηκες που εξετάζουμε. Βλ. K. Mijatev, *Kr'glata ts'rkva v Preslav*, Sofia 1932, αλλά και μεταγενέστερες μελέτες όπως S. Bojadziev, «Arkhitekturata na Kr'glata ts'rkva v Preslav», *Izsledvanija na b'lgarskogo srednovekovie*, Sofia 1982, 5-128. Τελευταία δε βλ. S. Čurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London 2010, 289.

⁷ Α. Κ. Όρλάνδος, «Η Μονή του Όσίου Μελετίου και τὰ παραλαύρια αὐτῆς», *ΑΒΜΕΕ'* (1939-1940) 34-118.

⁸ Α. Κ. Όρλάνδος, «Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ», *ΑΒΜΕΖ'* (1951) 72-110. Σ. Βογιατζής, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία της Μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΔΧΑΕ* περ Δ', ΙΗ' (1995) 49-69. Idem, «Ο γλυπτός διάκοσμος της μονής Σαγματά στη Βοιωτία», *ΑΔ* 51-52 (1996-97) Μελέτες, 304-332.

⁹ Α. Κ. Όρλάνδος, *Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας*, Αθήνα 1922. Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα, *Ἡ ἐλλαδικὴ ναοδομία κατὰ τὸν 12ο αἰώνα*, Αθήνα 2002, 92-94.

ριοχή του Οσίου Λουκά πρέπει να θεωρήσουμε πιθανό ότι επηρεάσθηκαν από τον σημαντικό αυτό ναό¹⁰. Στη συνέχεια η λιτή με κίονες εμφανίζεται στην σερβική αρχιτεκτονική του 13ου-14ου αιώνα, με πρώτη εμφάνιση, κατά πάσα πιθανότητα, στην επέκταση του καθολικού της Μ. Χελανδαρίου, που, σύμφωνα με τα τελευταία δημοσιεύματα, κατασκευάστηκε είτε ανάμεσα στα έτη 1303-1306 είτε ανάμεσα 1306-1311, πάνω σε παλιότερο ναό¹¹. Πρόκειται για μια δικιόνια λιτή, τα πλάγια δυτικά διαμερίσματα της οποίας καλύπτονται με τρούλλους, τα κεντρικά με διαμήκεις καμάρες και τα πλάγια ανατολικά με σταυροθόλια¹². Φαίνεται δε ότι αποτελεί την πρώτη εμφάνιση του στοιχείου αυτού στο Άγιον Όρος, σε κτήριο που σύμφωνα με τον S. Ćurčić¹³ έχει επηρεάσει συνολικά την σερβική βυζαντινή αρχιτεκτονική, στην ιστορία της οποίας εμφανίζονται τέσσερα ακόμα παραδείγματα κιονοστήρικτων λιτών: Στη Ζίβα (ίσως το 1220-34) προστέθηκε τετρακιόνια λιτή, πιθανόν διώροφη (κατηχούμενα) με άγνωστη θολοδομία¹⁴. Στον όροφό της πιθανόν αποσύρθηκε ο Άγιος Σάββας μετά την αποχώρησή του από τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Στη Dečani (1334/1335) (τετρακιόνια λιτή καλυμμένη με σταυροθόλια)¹⁵, Ravanica (1376-1377) με σταυροειδή εγγεγραμμένη τετρακιόνια λιτή (1385), πιθανόν με τρούλλο που καταστράφηκε¹⁶, Resava (1407-1418), τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη τρου-

λαία λιτή κατασκευασμένη συγχρόνως με τον ναό¹⁷. Ακόμα στα βυζαντινά αυτά παραδείγματα θα πρέπει να προσθέσουμε τον πολύ σημαντικό ναό του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης (πιθανόν 1360 ή 1370), τετρακιόνια με τα έξι ανατολικά διάχωρα είναι διώροφα (κατηχούμενα)¹⁸, ενώ τα δυτικά μονώροφα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με τρούλλους, και το καθολικό της Μονής Κουτλουμουσίου στο Άγιον Όρος, αθωνικού τύπου που συνδυάζεται με ευρεία δικιόνια λιτή που έχει κάλυψη με σταυροθόλια στα τρία ανατολικά από τα έξι διαμερίσματα, τρούλλους στα δυτικά γωνιακά και ασπίδα επί λοφίων στο κεντρικό δυτικά. Ο ναός αυτός σύμφωνα με τις τελευταίες έρευνες μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στα 1370¹⁹. Δεν είναι δυνατόν στο σημείο αυτό της έρευνας να αποφανθούμε με βεβαιότητα ποιος ναός προϋπήρξε, αλλά είναι προφανές ότι πρόκειται για μια αλληλοεπηρεαζόμενη ομάδα κτηρίων. Ο Μυλωνάς²⁰ προσεκτικά αποφεύγει, και ορθώς, να θεωρήσει ότι η ομάδα των μεσοβυζαντινών ναών επηρέασε τους παλαιολόγους, υποθέτοντας ότι μπορεί να ξεκίνησαν από την ίδια σχεδιαστική αφετηρία, δηλαδή της κατασκευής μιας ευρείας κιονοστήρικτης αίθουσας συγκέντρωσης, που μπορεί να αναχθεί σε πολύ παλιές εποχές. Μετά την Οθωμανική κατάληψη και την ενοποίηση του βαλκανικού χώρου παρατηρείται μεγάλη διάδοση των λιτών. Κυρίως στο Άγιον Όρος όπου παρατηρούνται 25

¹⁰ Την ίδια εποχή εμφανίζεται ευρεία λιτή με δυο στηρίγματα στο καθολικό της Μονής Αρείας Ναυπλίου, χρονολογημένη ακριβώς το 1149, πλην όμως η διάταξή της με τα ανατολικά διαμερίσματα στο ύψος του ναού και τα δυτικά πολύ χαμηλότερα, μοιάζει περισσότερο με στενό νάρθηκα που συνδέεται με κλειστό προστώο και δεν συμπεριλαμβάνεται στον τύπο που εξετάζουμε. Βλ. A. Struck, «Vier byzantinische Kirchen der Argolis», *AM* 34 (1909) 189 236. Μπούρας και Μπούρα, *Η ελληνική ναοδομία*, ό.π., 81 85.

¹¹ M. Marković και V. T. Hosteler, «Prilog Hronologiji Gradnje I osli kavanja Hilendarskog Katolikon», *Hilandarski Zbornik* 10 (1998), 201 220.

¹² Ο Π. Μυλωνάς πιθανολογεί την προσθήκη της λιτής σε μεταγενέστερη εποχή (P. Mylonas, «Remarques architecturales sur le catholicon de Chilandar», *Hilandarski Zbornik* 6 (1986) 32).

¹³ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. 654 5.

¹⁴ M. Čanak Medić και O. Kandić, *L'Architecture de la première moitié du XIIIe siècle I Églises de Rascie*, Beograd 1995, 17. Επίσης S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. 500.

¹⁵ B. Todić και M. Čanak Medić, *Manastir Decani*, Beograd 2005, 22 32.

¹⁶ V. J. Djurić και G. Babić Djordjević, *SRPSKA Umetnost u Srednjem Veku*, Beograd 1997, 129.

¹⁷ D. Todorović, «Priprata Crkve Sv Trojice u Resavi (Narthex de la

sainte trinité à Resava)», *Saopštenja Rjzsk XXIV* (1992), 81 98.

¹⁸ Α. Κ. Ὁρλάνδος, «Η κάτοψις τοῦ Προφήτου Ἡλία τῆς Θεσσαλονίκης», *ABMEA'* (1935) 178 180. Π. Μυλωνάς, «Τα καθολικά Προφήτη Ἡλίου Θεσσαλονίκης και Κουτλουμουσίου Ἁγίου Ὁρους: Τελευταία εξέλιξη Ἀγιορείτικου Καθολικού», *Θ' Συμπόσιο XAE* (Ἀθήνα 1989) 58 60. Th. Papazotos, «The identification», ό.π.

¹⁹ Η παραδοσιακή άποψη είναι ότι το καθολικό κατασκευάστηκε το 1540. Ωστόσο ο Τσιγαρίδας υποστήριξε με βάση στοιχεία της διακόσμησης ότι οι πιθανότερες χρονολογίες είναι το β' μισό του 14ου αιώνα (κτήριο Ἰωάννης Βλαδίσιλαος) ή οι αρχές του 16ου (Ράντου Μεγάλος). Σύμφωνα με τον Μυλωνά η σημερινή μορφή του καθολικού με την διευρυμένη λιτή προέκυψε από μετασκευή μεσοβυζαντινού καθολικού λίγο μετά το 1369. Τέλος ο Φουντάς με πειστικά επιχειρήματα υποστήριξε ότι η πιθανότερη χρονολογία κατασκευής είναι στην ηγουμενία του Χαρίτωνος (1370 1378). Το θέμα παραμένει ανοικτό μέχρι την πλήρη δημοσίευση του ναού. Βιβλιογραφία: Ευ. Τσιγαρίδας, «Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Χαλκιδικής και Ἁγίου Ὁρους», *ΑΔ* 31 Β' (1976) 273 289. Π. Μυλωνάς, «Τα καθολικά» ..., ό.π. Idem, «Le catholicon de Kutlumu. La dernière étape de la formation du catholicon athonite: l'apparition des *typicaria*», *CahArch* 42 (1994) 75 86. Π. Φουντάς, «Η χρονολόγηση του καθολικού της Μονής Κουτλουμουσίου», *Μακεδονικά* 32 (2001) 443 485.

²⁰ Π. Μυλωνάς, «Gavits arméniens», ό.π., 104.

συνολικά παραδείγματα (βλ. παράρτημα), δέκα περιπτώσεις στην Κεντρική Ελλάδα και δύο στη Σάμο, τέσσερις στη Ρουμανία και δύο στη Σερβία. Η επιρροή που άσκησε η παρουσία του Αγίου Όρους στα ενοποιημένα κάτω από τους Οθωμανούς Βαλκάνια, από τον 16ο αιώνα και εντεύθεν, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί πλέον δεδομένη²¹. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι περισσότεροι ναοί που συνδυάζονται με λιτές, είναι πλέον αθωνικού τύπου, είτε πλήρους, δηλαδή σταυροειδείς εγγεγραμμένοι σύνθετοι τετρακίονιοι με χορούς και παρεκκλήσια ή τυπικαριά, είτε απλουστευμένου. Έτσι στο Άγιον Όρος παρατηρούμε τον 16ο αιώνα: το καθολικό της Μονής Διονυσίου (1540) (λιτή διώροφη, τετρακίονιος, σταυροθόλια στο ισόγειο, στον όροφο Α σταυροθόλια Δ τρούλλοι και φουρνικό)²², της μονής Σταυρονικήτα (1541-6) (δικιόνια σταυροειδής με αποτετμημένη Α κεραία)²³, της μονής Καρακάλλου (1548) (δικιόνια διώροφη, σταυροθόλια, Δ τρούλλοι)²⁴, της μονής Δοχειαρίου (1562;) (τετρακίονια, διώροφη, κάλυψη στο ισόγειο με σταυροθόλια και δύο τρούλλους που διαπερνούν και τον όροφο, υπόλοιπος όροφος με σταυροθόλια)²⁵, όλοι ναοί αθωνικού τύπου πλην της Σταυρονικήτα που για λόγους στενότητας του χώρου δεν απέκτησε χορούς. Ακόμα πριν το 1563 ο νάρθηκας του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος, που κατασκευάστηκε τον 11ο αιώνα²⁶ διευρύνθηκε αποκτώντας δύο κίονες και

τρούλλο και φουρνικά στα ανατολικά, σταυροθόλια δε στα δυτικά.

Όμως το στοιχείο αυτό εμφανίζεται και εκτός Αγίου Όρους. Στην Κεντρική Ελλάδα, στα κατεστραμμένα καθολικά της μονής Αντιτίσης, ναός που ανήκει στον πλήρη αθωνικό τύπο η δικιόνια λιτή καλύπτεται με σταυροθόλια με βεργία και τρούλλο στο ΝΔ διαμέρισμα²⁷, της μονής Διονυσίου στον Όλυμπο (1542), επίσης αθωνικού τύπου (λιτή ευρύτατη, εξακίονια, διώροφη, καλυμμένη με σταυροθόλια και τρούλλους στα γωνιακά διαμερίσματα)²⁸, της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (Τσάγεζι) (αθωνικού τύπου πιθανόν το 1543) (λιτή δικιόνια, διώροφη με φουρνικά και σταυροθόλια στο ισόγειο, όροφος κατεδαφισμένος)²⁹. Επίσης στα Μετέωρα εμφανίζεται στο καθολικό της μονής Αγίων Πάντων, Βαθλαάμ (αθωνικός 1541-1544) με τετρακίονια σταυροειδή εγγεγραμμένη λιτή με τρούλλο, της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μεγάλο Μετέωρο) (προσθήκη στον ναό του 14ου αιώνα του κυρίως ναού και της λιτής 1552) με τετρακίονια διώροφη λιτή καλυμμένη με σταυροθόλια³⁰ και στο καθολικό της μονής Γαλατάκη στην Εύβοια (1556) (λιτή δικιόνια, διώροφη, ισόγειο σταυροθόλια, όροφος ξυλόστεγος)³¹. Τέλος στη Σάμο υπάρχει ένας ναός αθωνικού τύπου το καθολικό της μονής Βροντιανής (1566) με δικιόνια λιτή σταυροειδή εγγεγραμμένη με αποτετμημένη Α κεραία³².

²¹ Βλ. σχετικά: Σ. Βογιατζής, *Συμβολή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Κεντρικής Ελλάδος κατά τον 16ο αιώνα*, Αθήνα 2000, 121 2.

²² Η βιβλιογραφία είναι πενιχρή. Ελάχιστα δημοσιεύματα και ανακοινώσεις. Μ. Πολυβίου, «Ένα νέο στοιχείο για τον ακριβή προσδιορισμό του έτους ανέγερσης του καθολικού της Μ. Διονυσίου», *Ε' Συμπόσιο της ΧΑΕ* (Αθήνα 1985) 82 83. Αρχμ. Γαβριήλ, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Αθήναι 1959. Π. Μυλωνάς, *Ὁ Ἄτλας τοῦ Ἄθωνος*, Wasmuth 2000, σχ. 105.

²³ Ν. Χαρκιολάκης, *Παράδοση και εξέλιξη στην Αρχιτεκτονική της Ι. Μ. Σταυρονικήτα Αγίου Όρους*, Άγιον Όρος 1999, 41 42.

²⁴ Αδημοσίευτο. Ελάχιστα βλ. Π. Μυλωνάς, *Ὁ Ἄτλας τοῦ Ἄθωνος*, Wasmuth 2000, σχ. 111.

²⁵ Π. Τουλιάτος και Ν. Χαρκιολάκης, «Εισαγωγή στην αρχιτεκτονική και οικοδομική ιστορία του κτηριακού συγκροτήματος της μονής», *Παρουσία Ι. Μ. Δοχειαρίου*, Ι. Μ. Δοχειαρίου 1997, 167 178. Π. Τουλιάτος, *Ιερά Μονή Δοχειαρίου Αγίου Όρους. Η αρχιτεκτονική του Καθολικού και του Πύργου*, Αθήνα 2009, 41 43.

²⁶ Π. Θεοχαρίδης, «Προκαταρκτική θεώρηση της οικοδομικής ιστορίας του Παλαιού καθολικού της Μ. Ξενοφώντος, Αγίου Όρους», *Α' Συμπόσιο της ΧΑΕ* (Αθήνα 1981) 28 29.

²⁷ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τῆς Ὁρθοῦς μονὴ τῆς Ἀντιτίσης, *ΕΕΒΣΖ'* (1930) 369 381. Ὁ Ὁρλάνδος χρονολογεί τον ναό τον 15ο αιώνα, αλλά ο 16ος φαίνεται μια πιο πιθανή χρονολογία κατασκευής.

²⁸ Χ. Σιαξαμπάνη Στεφάνου, «Το καθολικό της Μονής Διονυσίου στον Όλυμπο», *Εκκλησίες III* (Αθήνα 1989) 111 124. Ν. Ιωαννίδου, «Μονή Διονυσίου στον Όλυμπο», *Τεχνική Περιοδική Έκδοση ΥπΠο Γ* (Αθήνα 1993) 255 281. Κ. Θεοχαρίδου, «Μονή Αγίου Διονυσίου στον Όλυμπο: Νέα στοιχεία για την δυτική πτέρυγα και την ιστορία της ίδρυσης της μονής», *ΚΘ' Συμπόσιο της ΧΑΕ* (Αθήνα 2009) 50 51.

²⁹ Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΔ' αι. Ἡ Μ. Ἁγίου Δημητρίου παρὰ τὸ Τσάγεζι», *ΕΕΒΣ Ε'* (1928) 348 375. Χ. Μπούρας, «Η αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου Στομίου (τ. Τσάγεζι)», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΚΔ' (2003) 145 161. Το κτήριο χρονολογήθηκε κατ' αρχήν από τον Σωτηρίου τον 13ο αιώνα, αλλά με πειστικότερα επιχειρήματα ο Μπούρας το αναχρονολόγησε στον 16ο αιώνα, πιθανόν 1543.

³⁰ Παρά την εκτεταμένη βιβλιογραφία που αφορά τις αγιογραφίες των Μετεώρων, η δημοσίευση της αρχιτεκτονικής τους παραμένει το περιορισμένο άρθρο του Σωτηρίου: Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία τῆς Θεσσαλίας ΙΓ' και ΙΒ' αἰῶνος. Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων», *ΕΕΒΣ Θ'* (1932) αντιστοίχως 399 400 και 395 6.

³¹ Υπάρχουν πολλές δημοσιεύσεις που αναφέρονται στην ζωγραφική του μνημείου, αλλά σχετικά με την αρχιτεκτονική υπάρχει μόνο το δημοσίευμα: Ι. Λιάπης, *Μεσαιωνικά μνημεία Ευβοίας*, Αθήναι 1971, 67 72.

³² Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, Σάμος 1997, 209.

Τον 17ο αιώνα, ίσως λόγω των οικονομικών δυσκολιών που παρουσιάζονται στην Οθωμανική αυτοκρατορία, μόνο ένας ναός εντοπίστηκε με κιονοστήρικτη λιτή: το καθολικό της μονής Σουρβιάς στο Πήλιο (1627), ναός αθωνικού τύπου με δικιόνια διώροφη λιτή ισόγειο καλυμμένη με σταυροθόλια και ξυλόστεγο όροφο³³.

Αντίθετα τον 18ο αιώνα παρατηρείται μια έκρηξη στην κατασκευή ναών που φέρουν κιονοστήρικτες λιτές με οκτώ παραδείγματα στο Άγιον Όρος, όλοι ναοί αθωνικού τύπου: το καθολικό της μονής Φιλοθέου (1746) με δικιόνια διώροφη λιτή καλυμμένη με σταυροθόλια³⁴, το κυριακό της Νέας Σκήτης (1760) (με δικιόνια διώροφη λιτή καλυμμένη με σταυροθόλια στο ισόγειο, όροφος ξυλόστεγος)³⁵ το καθολικό της μονής Γρηγορίου (1761) (λιτή δικιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη, με αποτετμημένη Α κεραία)³⁶, το καθολικό της μονής Ξηροποτάμου (1763) (λιτή τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο)³⁷, το κυριακό της σκήτης Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων (1779) (λιτή τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, φουρνικά στα γωνιακά)³⁸ και τέλος το κυριακό της σκήτης Αγίου Δημητρίου Βατοπεδίου. Ο τελευταίος είναι ναός του 11ου αιώνα του οποίου ο στενός νάρθηκας αντικαταστάθηκε το 1796 με δικιόνια σταυροειδή λιτή με αποτετμημένη Α κεραία³⁹. Επίσης το στοιχείο που εξετάζουμε εμφανίζεται εκτός Αγίου Όρους, στη Σάμο, στο καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής (1782) (λιτή δικιόνια σταυροειδής με αποτετμημένη Α κεραία)⁴⁰, την Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι (1792) (λιτή δικιόνια διώροφη, με διαμήκη κάμαρα και από δύο εγκάρσιες στα πλάγια στο ισόγειο και ξυλό-

στεγο όροφο)⁴¹ και στο καθολικό της μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων (1798) (λιτή τετρακίονια διώροφη καλυμμένη με σταυροθόλια)⁴².

Η οικοδομική περίοδος αυτή συνεχίζεται και στον 19ο αιώνα με δέκα παραδείγματα λιτών στο Άγιον Όρος, όλες με αθωνικού τύπου ναούς, ήτοι: καθολικό μονής Ζωγράφου (1801), στην τετρακίονια σταυροειδή εγγεγραμμένη με τρούλλο λιτή εμφανίζεται για πρώτη φορά ένα νέο στοιχείο: τεταρτοσφαίρια στις απολήξεις των κεραίων του σταυρού⁴³, κυριακό σκήτης Αγίας Άννας (1801) (λιτή δικιόνια διώροφη καλυμμένη με σταυροθόλια στο ισόγειο και ξυλόστεγο όροφο⁴⁴, καθολικό μονής Εσφιγμένου (1806-10) (λιτή σταυροειδής εγγεγραμμένη, δικιόνια, με αποτετμημένη Α κεραία)⁴⁵, καθολικό μονής Αγίου Παντελεήμονος (1812-21) (λιτή τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια)⁴⁶, καθολικό μονής Μεγίστης Λαύρας, ο ναός είναι του 963, ο διπλός νάρθηκας κατεδαφίστηκε το 1814 και αντικαταστάθηκε με δικιόνια σταυροειδή εγγεγραμμένη λιτή με αποτετμημένη Α κεραία και τεταρτοσφαίρια στις απολήξεις⁴⁷, το Νέο Καθολικό μονής Ξενοφώντος (1817-19) (λιτή τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια στις απολήξεις των κεραίων)⁴⁸, το Καθολικό μονής Αγίου Παύλου (1839-44) (λιτή δικιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με αποτετμημένη Α κεραία)⁴⁹, το Καθολικό μονής Παντοκράτορος, όπου ο νάρθηκας του 1323 επεκτάθηκε με διαμόρφωση δικιόνιας λιτής το 1850, με τρούλλους στα δυτικά και σταυροθόλια ανατολικά⁵⁰, το Καθολικό μονής Κασταμονίτου (1867) (λιτή τετρακίονια σταυροει-

³³ Γ. Κίσης, «Η Μονή Σουρβιάς στο Πήλιο», *Εκκλησίες* III (Αθήνα 1989) 145 157.

³⁴ Αδημοσίευτο. Ελάχιστα βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος*, σχ. 112.

³⁵ Για τα κυριακά των σκητών πληροφορίες αντλήθηκαν από το αρχείο Μυλωνά. Ευχαριστώ και από την θέση αυτή το Μουσείο Μπενάκη και την κ. Αλεξάνδρα Καραγεώργου για την βοήθειά της. Επίσης Π. Μυλωνάς, «Κυριακά σκητών και άλλοι ισάξιοι ναοί στο Άγιον Όρος», *Γ Συμπόσιο της ΧΑΕ* (Αθήνα 1983) 61 62.

³⁶ Ηλ. Βολανάκης, *Ιερά Μονή Οσίου Γρηγορίου (Αγίου Όρους) Ιστορία - Τέχνη - Αρχιτεκτονική*, Άγιον Όρος 2003, 18.

³⁷ Ευδόκιμος Ξηροποταμινός, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω ἱερὰ βασιλικὴ πατριαρχικὴ καὶ σταυροπηγιακὴ σεβασμιὰ μονὴ τοῦ Ξηροποτάμου*, Θεσσαλονίκη 1971. Μ. Πολυβίου, *Το Καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου. Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, Αθήνα 1999.

³⁸ Σ. Βογιατζής, «Το κυριακό της σκήτης Τιμίου Προδρόμου (Ιβήρων) στο Άγιον Όρος», *Εκκλησίες* III, Αθήνα 1989, 75 89.

³⁹ Ρ. Androudís, «Le catholicon du monastère byzantin de Saint Demetrios (Chalkeos) au Mont Athos (actuel Kyriakon de la Skite de

Saint Demetrios de Vatopedi)», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, ΚΘ (2008) 195 206.

⁴⁰ Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, ό.π. 204.

⁴¹ Αφρ. Πασαλή, «Η Αγία Παρασκευή Νεραϊδοχωρίου Τρικάλων», *Εκκλησίες* V (Αθήνα 1998) 189 206.

⁴² Σωτηρίου: Γ. Σωτηρίου, «Βυζαντινά μνημεία τῆς Θεσσαλίας», ό.π. 401 2.

⁴³ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος* σχ. 109.

⁴⁴ Αρχείο Μυλωνά. Το ίδιο όπως υποσ. 34.

⁴⁵ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος*, σχ. 118.

⁴⁶ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος*, σχ. 119.

⁴⁷ G. Millet, «Recherches au Mont Athos, II, Age et structure du catholicon de Lavra, III Phiale et semandre de Lavra», *BCH* XXIX (1905) 72 141. Ρ. Mylonas, «Le plan initiale du catholicon de la Grande Lavra au Mont Athos et la genèse du type du catholicon Athonite», *Cah Arch* XXXII (1984) 89 112.

⁴⁸ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος*, σχ. 116.

⁴⁹ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος* σχ. 114.

⁵⁰ Ιωάν. Παπάγγελος, «Παρατηρήσεις στην οικοδομική εξέλιξη του Καθολικού της Αγιορειτικής μονής του Παντοκράτορος», ΙΑ΄

δής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια στις απολήξεις⁵¹ και τέλος το Κυριακό Σκήτης Ξενοφώντος, όπου στον ναό του 18ου αιώνα προστέθηκε λιτή τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο το 1901⁵².

Εκτός Αγίου Όρους, την περίοδο αυτή παρατηρούνται μόνο δύο περιπτώσεις και οι δύο ιδιάζουσες: στον ναό Αγίου Αθανασίου Ρουμ-Παλαμά Καρδίτσας (1810), ενοριακό ναό, σταυροειδή εγγεγραμμένο, εξαιρετικά επιμήκη, με τετρακίονια τρούλλαία λιτή καλυμμένη με φουρνικά και εγκάρσιες καμάρες στα γωνιακά διαμερίσματα⁵³ και στον ναό Ταξιαρχών Ερμιόνης Αργολίδος, που είναι σταυροειδής εγγεγραμμένος κατασκευασμένος τον 17ο αιώνα, ενώ το 1910-15 προστέθηκε δικιόνια λιτή καλυμμένη με διαμήκη καμάρα και τεταρτοσφαιρικές καμάρες στα πλάγια⁵⁴, οριακά εντός του πλαισίου μελέτης.

Εκτός του ελλαδικού χώρου από την βιβλιογραφία εντοπίστηκαν ένας ναός στο Frygom: ο Άγιος Γεώργιος στο Mlado Nagoričino (16ου αι.), ένας σταυροειδής εγγεγραμμένος σύνθετος ναός με χαμηλωμένη ασπίδα αντί για τρούλλο. Η λιτή που τον συνοδεύει είναι ευρύτερη από τον ναό, δικιόνια και καλύπτεται με τρεις διαμήκεις καμάρες, η μεσαία ευρύτερη, που στηρίζονται σε κατά μήκος τοξοστοιχίες⁵⁵. Ένας ακόμα στη Βοσνία: ο Αρχάγγελος Μιχαήλ στη Moštanica (προ του 1579), ναός σταυροειδής εγγεγραμμένος με ψηλό οκταγωνικό τρούλλο⁵⁶. Η δικιόνια λιτή, ελαφρά στενότερη από τον ναό, καλύπτεται με φουρνικά που στηρίζονται σε τοξοστοιχίες οξυκόρυφων τόξων. Στη Ρουμανία, τέλος, υπάρχει μια ομάδα συγγενών ναών σχετιζόμενων με το κομβικό μνημείο Curtea de Arges (1517)⁵⁷, ήτοι ο ναός στο Trigoniste (ναός του 1504, λιτή 1517)⁵⁸, η Μητρόπο-

λη Βουκουρεστίου (1655)⁵⁹ και ο ναός στο Horez (1693)⁶⁰. Όλοι οι παραπάνω ναοί είναι τρίκογχοι και έχουν λιτή ευρύτερη, εξαμερή, τρούλλαία. Ο τρούλλος στηρίζεται σε τετράγωνο στις τέσσερις πλευρές του οποίου υπάρχουν ανά τέσσερις κίονες (πλην του Horez που έχουν συμπτυχθεί σε δύο). Στα υπόλοιπα διαμερίσματα υπάρχουν καμάρες, που όμως δεν σχηματίζουν σταυρό, αφού διατάσσονται με την μακριά τους πλευρά παράλληλη στους τοίχους, και φουρνικά. Τέλος υπάρχει και ο ναός στο νησί Snagon που είναι κανονικός αθωνικού τύπου ναός με τετρακίονια σταυροειδή εγγεγραμμένη τρούλλαία λιτή⁶¹.

Συνοψίζοντας μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι, όσον αφορά την αρχική εμφάνιση της κιονοστήρικτης λιτής, είναι, νομίζουμε, ορθή η παρατήρηση του Μυλωνά, ότι είναι μια προφανής αρχιτεκτονική λύση στην ανάγκη διεύρυνσης το ναού, η οποία στη συνέχεια παγιώθηκε ως λύση⁶². Για τον λόγο αυτό η προσθήκη λιτών σε λίγους ναούς της κεντρικής Ελλάδος στη μέση βυζαντινή εποχή δεν είναι σίγουρο ότι επηρέασε την διάταξη των σερβικών ναών που εμφανίστηκαν στην Παλαιολόγεια εποχή και του Προφήτη Ηλία Θεσσαλονίκης. Αναμφίβολα όμως οι τελευταίοι συνδέονται με το καθολικό της μονής Χελανδαρίου⁶³ και πιθανόν και του Κουτλουμουσίου, με τα οποία οι λιτές του τύπου αυτού εμφανίζονται στο Άγιον Όρος. Μετά την οθωμανική κατάκτηση η κιονοστήρικτη λιτή κυριαρχεί στο Άγιον Όρος, καθώς και σε πολλούς ναούς εκτός αυτού, πάντα συνδεδεμένη με τον σταυροειδή εγγεγραμμένο τύπο ναού (τις περισσότερες φορές δε της αθωνικής παραλλαγής).

Ως προς τον σχεδιασμό, από την αρχή της εμφάνισης του στοιχείου αυτού παρατηρούνται δύο γενικές κατευθύνσεις (τύποι) λιτών ως προς το σύστημα κάλυψης.

Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 1991) 76. Φ. Χατζηαντωνίου, «Νέα στοιχεία από την έρευνα στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους», ΚΕ' Συμπόσιο ΧΑΕ (Αθήνα 2005) 135. Idem, «Τεκμηρίωση της οικοδομικής ιστορίας της στέγης του 17ου αιώνα στο Καθολικό της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους», *Μνημείο και περιβάλλον* 9 (2005) 111 127. Idem, «Νέα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Μονής Παντοκράτορος Αγίου Όρους», *Recueil des Travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines XLIV/2* (Redacteur Ljubomir Maksimovic). Institut d'Etudes Byzantines de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts, Beograd 2007, 587 600.

⁵¹ Αδημοσίευτο. Βλ. Μυλωνάς, *Ο Άτλας του Άθωνος*, σχ. 120.

⁵² Βλ. ως ανωτέρω υποσ. 34.

⁵³ Ι. Καρατζόγλου, «Ο Άγιος Αθανάσιος του Ρουμ Παλαμά Καρδίτσας», *Εκκλησίες* III, Αθήνα 1989, 145 157.

⁵⁴ Γ. Προκοπίου, «Ο ναός των Ταξιαρχών στην Ερμιόνη», *Εκκλη-*

σίες IV, Αθήνα 1993, 153 161.

⁵⁵ M. Šuput, *Monuments of Sacral Architecture of the 16th and 17th centuries*, Belgrade 1991, 147 8.

⁵⁶ Šuput, *Monuments of Sacral Architecture*, ό.π. 157 9.

⁵⁷ G. Balș, «Influence du plan serbe sur le plan des églises roumaines», G. Millet, ed. *L'art byzantin chez les slaves*, Paris 1930, 286.

⁵⁸ V. Dragut, «Églises des Pays Roumaines (XIe XVIIe siècles) relevant du type de "croix grecque inscrite"», *Αρχός. Τιμητικός τόμος στον Ν. Μουτσόπουλο* (ΑΠΘ 1990) 571.

⁵⁹ Balș, *Influence* 291.

⁶⁰ Balș, *Influence* 293.

⁶¹ Dragut, «Églises des Pays Roumaines», ό.π. 573.

⁶² Μυλωνάς, «Gavits arméniens», ό.π., 104.

⁶³ Ćurčić, *Architecture in the Balkans*, ό.π. 654 655.

Η πρώτη είναι η ενιαία κάλυψη με όμοια στοιχεία των διαμερισμάτων – φουρνικά ή σταυροθόλια – (ή εν πάση περιπτώσει των περισσοτέρων, μπορεί να υπάρξει και κάποιος τρούλλος σε μια γωνιά). Η διάταξη αυτή επιτρέπει και την κατασκευή ορόφου πάνω από τη λιτή για τη στέγαση των κατηχουμένων. Εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Παναγία του Οσίου Λουκά και εφαρμόστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις επέκτασης στενού νάρθηκα. Άλλη κατηγορία λιτών είναι οι σταυροειδείς εγγεγραμμένες με τρούλλο, δικιόνιες ή τετρακιόνιες. Στις περιπτώσεις των δικιόνιων λιτών η μορφή ασφαλώς προέρχεται από τις τετρακιόνιες, απλώς παραλείπεται η ανατολική (συνήθως) ή η δυτική κεραία. Η σχεδιαστική αντιμετώπιση της μορφής αυτής είναι ακριβώς αντίστοιχη με τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, με διαβάθμιση υψών από τον τρούλλο, προς τις κεραίες και προς τα γωνιακά διαμερίσματα. Μια παραλλαγή της κατηγορίας αυτής εμφανίζεται τον 19ο αιώνα με την προσθήκη τεταρτοσφαιρίων στις απολήξεις των κεραιών. Για την διάταξη αυτή απαιτείται εξ αρχής σχεδιασμός και για τον λόγο αυτό δεν απαντά στις λιτές που προέρχονται από στενούς νάρθηκες που επεκτάθηκαν⁶⁴. Εμφανίζεται δε για πρώτη φορά, λίγο μετά από την ενιαία κάλυψη, στο καθολικό της μονής Σαγματά στη Βοιωτία τον 12ο αι⁶⁵.

Η μεγάλη διασπορά της ευρείας κιονοστήρικτης λιτής δεν μπορεί παρά να σημαίνει ότι πέραν των διαφορετικών επιρροών, η μορφή αυτή στέγασε πραγματικές ανάγκες των μοναστηριών. Αυτές ήταν κατ' αρχήν προφανώς η ανάγκη για ένα χώρο τέλεσης της λειτουργίας της λιτής, από όπου πήρε και το όνομά του ο χώρος αυτός, αλλά και η δημιουργία ενός χώρου στέγασης του πλήθους των εκκλησιαζομένων, όταν σε ειδικές περιπτώσεις δεν είναι δυνατόν να χωρέσει στον κυρίως ναό. Έτσι η λιτή δίνει στον ναό ευελιξία, αφού μπορεί να

απομονωθεί ή να συνδεθεί με αυτόν κατά περίπτωση, π.χ. για λειτουργία με μικρότερες ανάγκες θέρμανσης. Παρατηρήθηκε συχνά, επίσης, η προσθήκη λιτής ή επέκταση στενού νάρθηκα, όταν κάποιο μοναστήρι γινόταν γνωστό και προσέλκυε περισσότερο κόσμο⁶⁶, χωρίς φυσικά να έχει αλλάξει η μορφή της Θείας Λειτουργίας⁶⁷. Με την ανάγκη διεύρυνσης του ναού συνδέεται περισσότερο ο δεύτερος τύπος λιτών με σταυροειδή μορφή. Ένα δεύτερο στοιχείο φαίνεται ότι ήταν η ανάγκη προσθήκης στο καθολικό κατηχουμένων στον όροφο. Ο χώρος αυτός φαίνεται από τις τελευταίες έρευνες ότι συχνά αποτελούσε την κατοικία σημαντικού προσώπου, συνήθως του κτήτορα της μονής⁶⁸, ο οποίος μπορούσε από το σημείο αυτό να παρακολουθεί αθέατος την Θεία Λειτουργία, όποτε το επιθυμούσε, και γενικά να ζει σε κάποια απομόνωση από τους υπολοίπους μοναχούς. Η εκπλήρωση της ανάγκης αυτής ασφαλώς οδηγεί στην κατασκευή του δεύτερου τύπου λιτών με την ενιαία κάλυψη ώστε να είναι δυνατόν να κατασκευαστεί και όροφος, οπότε στην περίπτωση αυτή η διάταξη του ισογείου απλώς ακολουθεί. Μάλιστα δε δεν αποκλείεται και η αρχική εμφάνιση της κιονοστήρικτης λιτής της Παναγίας του Οσίου Λουκά, που είναι διώροφη, να οφείλεται στην ανάγκη να στεγασθούν μεγάλης σημασίας χώροι ή κατηχούμενα, ήτοι ενδιαίτημα ιδιαίτερου προσώπου στον όροφο⁶⁹.

Γενικά η διάρθρωση του νάρθηκα των ναών, είτε με τη μορφή στενού νάρθηκα είτε ευρύτερης λιτής, υπόκειται σε πολύ λιγότερους κανόνες από τον σχεδιασμό του κυρίως ναού και για το λόγο αυτό η ποικιλία διατάξεων είναι πολύ μεγαλύτερη, ένα θέμα που έχει ελάχιστα μελετηθεί. Μια από αυτές τις μορφές, της κιονοστήρικτης λιτής, που προσιδιάζει κυρίως σε μοναστηριακούς ναούς, έγινε προσπάθεια να αντιμετωπιστεί εδώ.

⁶⁴ Εξαίρεση αποτελεί το καθολικό της μονής Μεγίστης Λαύρας που καθαιρέθηκε εξ ολοκλήρου ο παλιός διπλός νάρθηκας για να κατασκευαστεί η δικιόνια λιτή.

⁶⁵ Η σημασία του ναού αυτού αυξάνεται μετά την επισήμανση αυτή.

⁶⁶ Λ. Φιλιππίδου Μπούρα, «Ο εξωνάρθηκας του καθολικού του Οσίου Λουκά Φωκίδος», ΔΧΑΕ περ. Δ', Στ' (1970 72) 9.

⁶⁷ Θα είχε ενδιαφέρον μια έρευνα στην ιστορία της Λειτουργικής που θα απαντούσε στην ερώτηση εάν η εμφάνιση της λειτουργίας της λιτής σχετίζεται χρονικά με την εμφάνιση του ομώνυμου χώρου στην μεσοβυζαντινή εποχή.

⁶⁸ Όπως στη μονή Μεγίστης Λαύρας, Παντοκράτορος κα. Για το

σημαντικό αυτό θέμα βλ. μια πρώτη προσέγγιση: Ćurčić, «The meaning and function of Katechoumena in late Byzantine and Serbian architecture», *Manastir Zica. Zbornik radova*, Kraljevo 2000, 93.

⁶⁹ Τελευταία παρουσιάστηκε η άποψη (Χ. Μπούρας) ότι ο όροφος του Οσίου Λουκά είχε προσκυνηματικό χαρακτήρα. Αυτό ενισχύει την άποψή μας ότι πιθανόν αρχικά να αποτελούσε το ιδιαίτερο ενδιαίτημα του Οσίου και να είχε κατασκευαστεί για τον λόγο αυτό. Ωστόσο για το ενδιαφέρον αυτό θέμα απαιτείται περισσότερη έρευνα που δεν είναι δυνατή στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Πάντως πιθανόν να επαναφέρει το θέμα της σχέσης με τον ναό του Preslav με τον οποίο είναι σχεδόν σύγχρονοι.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
Κινοστήρικτες Λιτές

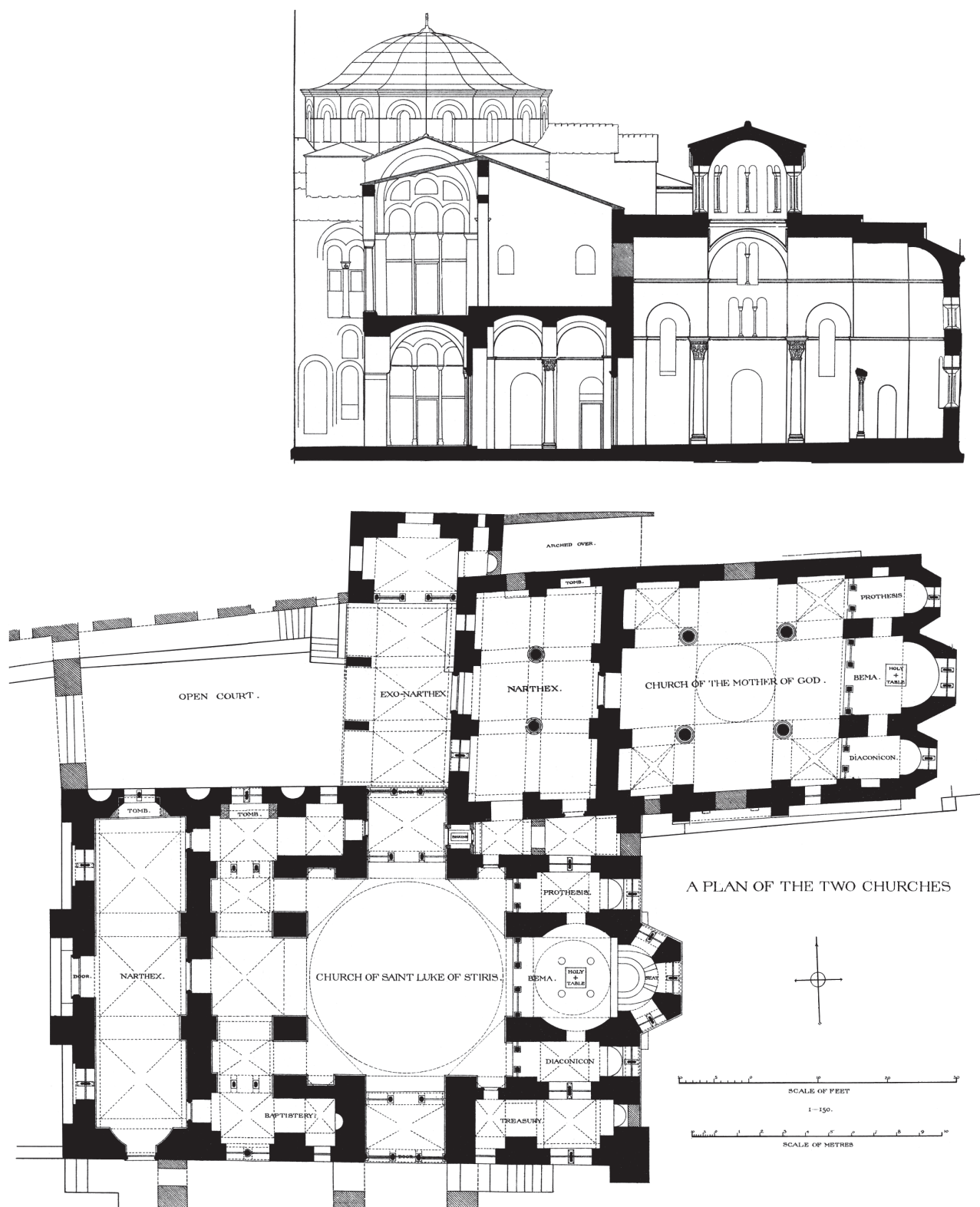
Θέση	Όνομα	Διάρθρωση λιτής	Χρονολόγηση
1. Ελλάδα Ν. Φωκίδος	Παναγία Ι. Μ. Οσίου Λουκά	Δικιόνια (διεύρυνση) διώροφη κάλυψη με σταυροθόλια	10ου αι, επέκταση λιτής 11ο
2. Ελλάδα Ν. Αττικής	Ι. Μ. Οσίου Μελετίου	Δικιόνια, (διεύρυνση) ενιαία κεντρική καμάρα εγκάρσιες στο πλάι	11ου αι, επέκταση λιτής 12ο
3. Ελλάδα Ν. Βοιωτίας	Ι. Μ. Σαγματά	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	12ου
4. Ελλάδα Ν. Φωκίδος	Ι. Μ. Βαρνάκοβας Δωρίδος	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένος	Ναός του 1077, λιτή 1149
5. Σερβία Ζίτσα	Ι. Μ. Αναλήψεως Σωτήρος	Τετρακίονια διώροφη (όροφος κατεδαφισμένος)	Ναός 1206 17 λιτή προστέθηκε 1220 34
6. Ελλάδα Άγιον Όρος	Ι. Μονής Χελανδαρίου	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	Ναός 1303 ή 1306 1311
7. Κόσοβο Ι. Μ. Dečani	Ι. Μ. Dečani	Τετρακίονια κάλυψη με σταυροθόλια	1334/1335
8. Ελλάδα Μακεδονία Θεσσαλονίκη	Ι. Ν. Προφήτη Ηλία	Τετρακίονια Α διάχωρα διώροφα, Δ γωνιακά διαμερίσματα με τρούλλους	1360 ή 1370
9. Σερβία Ravanica	Ι. Μ. Ravanica	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	Ναός 1376/77 λιτή προστέθηκε στο 1385
10. Ελλάδα Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Κουτλουμουσίου	Δικιόνια Α σταυροθόλια Δ τρούλλοι και φουρνικό	Πιθανόν μισά του 14ου
11. Σερβία Resava	Καθολικό Manasija Resava	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	1407 18
12. Ελλάδα Ν. Φθιώτιδος	Καθολικό Ι. Μ. Αντινίτσης (κατεστραμμένο)	Δικιόνια, σταυροθόλια με βεργία και ΒΔ τρούλλος	πιθανόν 16ος
13. Ρουμανία Curtea de Arges	Ρουμανία /Curtea de Arges	κεντρικό τετράγωνο με τρούλλο σε τέσσερις κίονες ανά πλευρά, φουρνικά καμάρες	1517
14. Ρουμανία Trigoviste	Ι. Ν. Trigoviste	Όμοιος με τον παραπάνω	Ναός 1504 λιτή 1517
15. Ελλάδα Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Διονυσίου	Διώροφη, τετρακίονια σταυροθόλια στο ισόγειο, στον όροφο Α σταυροθόλια Δ τρούλλοι και φουρνικό	1540
16. Ελλάδα Ν. Πιερίας	Καθολικό Ι. Μ. Διονυσίου στον Όλυμπο	Εξακίονια, ισόγειο, σταυροθόλια τρούλλοι στα γωνιακά, όροφος σταυροθόλια	1542
17. Ελλάδα Ν. Λαρίσης	Καθολικό Ι. Μ. Αγίου Δημητρίου Στομίου (Τσάγεζι)	Δικιόνια διώροφη, ισόγειο φουρνικά σταυροθόλια, όροφος κατεδαφισμένος	Πιθανόν το 1543 16ος αι.
18. Ελλάδα Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Δοχειαρίου	Τετρακίονια διώροφη ισόγειο κάλυψη με σταυροθόλια και δύο τρούλλους	1541 6
19. Ελλάδα Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Σταυρονικήτα	Δικιόνια σταυροειδής με αποτετημμένη Α κεραία	1541 4
20. Ελλάδα Ν. Τρικάλων Μετέωρα	Καθολικό Ι. Μ. Αγίων Πάντων, Βαρλαάμ	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	1548
21. Ελλάδα Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Καρακάλλου	Δικιόνια διώροφη, σταυροθόλια, Δ τρούλλοι	1552
22. Ελλάδα Ν. Τρικάλων	Καθολικό Ι. Μ. Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μεγάλο Μετέωρο)	Τετρακίονια διώροφη σταυροθόλια	

23.	Ελλάς Εύβοια	Καθολικό Ι. Μ. Γαλατάκη	Δικιόνια, διώροφη, ισόγειο σταυροθόλια, όροφος ξυλόστεγος	1556
24.	Ελλάς Άγιον Όρος	Παλαιό Καθολικό Ι. Μ. Ξενοφώντος	Δικιόνια (διεύρυνση) Α τρούλλος φουρνικά, Δ σταυροθόλια	Πριν το 1563
25.	Ελλάς Σάμος	Καθολικό Ι. Μ. Βροντιανής	Δικιόνια σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	1566
26.	FYROM Mlado Nagoričino	Άγιος Γεώργιος	Δικιόνια διαμήκεις καμάρες, εγκάρσιες καμάρες	16ος
27.	Βοσνία Μοštanica	Αρχάγγελος Μιχαήλ	Δικιόνια φουρνικά	Προ του 1579
28.	Ρουμανία Snagon	I. N. Snagon	τετρακιόνια σταυροειδής με τρούλλο, γωνιακά φουρνικά και σταυροθόλια	
29.	Ελλάς Ν. Μαγνησίας	I. Μ. Σουρβιάς Πήλιον	Δικιόνια διώροφη ισόγειο σταυροθόλια όροφος ξυλόστεγος	1627
30.	Ρουμανία Βουκουρέστι	Μητρόπολη Βουκουρεστίου	Εξ διαμερίσματα, τρούλλος σε τετράγωνο στηριγμένο σε τέσσερις κίονες ανά πλευρά φουρνικά καμάρες	1655
31.	Ρουμανία Horez	I. N. Horez	Δικιόνια τρούλλος κατά τα λοιπά ως ανωτέρω	1693
32.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Φιλοθέου	Δικιόνια διώροφη ισόγειο σταυροθόλια	1746
33.	Ελλάς Άγιον Όρος	Κυριακό Νέας Σκήτης	Δικιόνια διώροφη ισόγειο σταυροθόλια, όροφος ξυλόστεγος	1760
34.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Γρηγορίου	Δικιόνια σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	1761
35.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Ξηροποτάμου	Τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	1763
36.	Ελλάς Άγιον Όρος	Κυριακό Σκήτης Τιμίου Προδρόμου Ιβήρων	Τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	1779
37.	Ελλάς Σάμος	Καθολικό Ι. Μ. Ζωοδόχου Πηγής	Δικιόνια σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	1782
38.	Ελλάς Ν. Τρικάλων	Αγία Παρασκευή στο Νεραϊδοχώρι	Δικιόνια διώροφη διαμήκης καμάρα, πλάγιες εγκάρσιες, ξυλόστεγος όροφος	1792
39.	Ελλάς Άγιον Όρος	Κυριακό Σκήτης Αγίου Δημητρίου Βατοπεδίου	Δικιόνια (διεύρυνση) σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	1796
40.	Ελλάς Ν. Τρικάλων	Καθολικό Ι. Μ. Αγίου Στεφάνου Μετεώρων	Τετρακιόνια διώροφη, σταυροθόλια	1798
41.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Ζωγράφου	Τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια	1801
42.	Ελλάς Άγιον Όρος	Κυριακό Σκήτης Αγίας Άννας	Δικιόνια διώροφη ισόγειο σταυροθόλια, όροφος ξυλόστεγος	Ναός 1666 λιτή 1804
43.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Εσφιγμένου	Δικιόνια σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	1806 10
44.	Ελλάς Ν. Καρδίτσας	I. N. Αγίου Αθανασίου Ρουμ Παλαμά	Τετρακιόνια τρουλλαία φουρνικά και εγκάρσιες καμάρες	1810
45.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Αγίου Παντελεήμονος	Τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια τρούλλοι	1812 21
46.	Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Μεγίστης Λαύρας	Δικιόνια σταυροειδής αποτετημένη Α κεραία	Ναός 963, λιτή 1814
47.	Ελλάς Άγιον Όρος	Νέο Καθολικό Ι. Μ. Ξενοφώντος	Τετρακιόνια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τεταρτοσφαίρια	1817 19

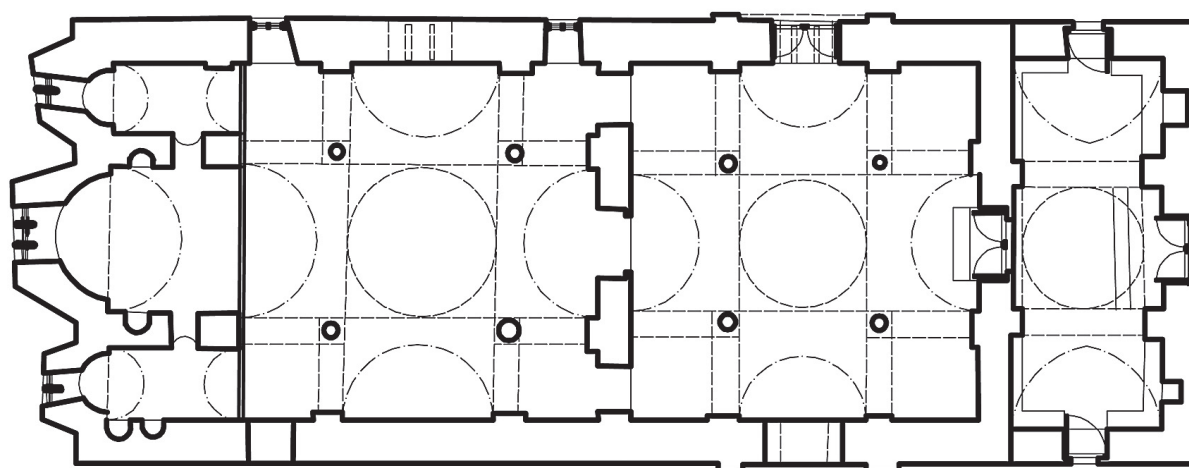
48. Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Αγίου Παύλου	Δικιόνια σταυροειδής αποτετμημένη Α κεραία	1839 44
49. Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Παντοκράτορος	Δικιόνια Δ τρούλλοι, ανατολικά σταυροθόλια	Ναός 132 3 λιτή επεκτάθηκε 1850
50. Ελλάς Άγιον Όρος	Καθολικό Ι. Μ. Κασταμονίτου	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο, τρούλλοι, τεταρτοσφαίρια	1867
51. Ελλάς Άγιον Όρος	Κυριακό Σκήτης Ξενοφώντος	Τετρακίονια σταυροειδής εγγεγραμμένη με τρούλλο	Ναός 18ος Λιτή 1901
52. Ελλάς Ν. Αργολίδος	Ι. Ν. Ταξιαρχών Ερμιόνης	Δικιόνια διαμήκης καμάρα, τεταρτο σφαιρικές καμάρες	1910 5

Παραδείγματα λιτών με στηρίγματα που όμως δεν ανήκουν στην κατηγορία που εξετάστηκε

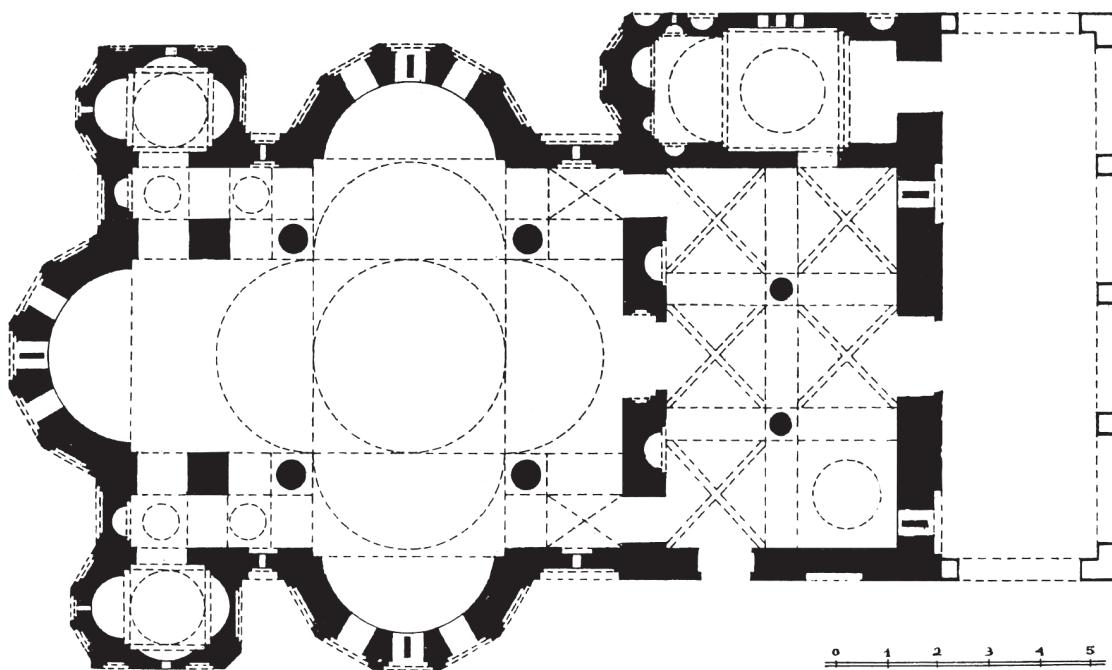
Θέση	Όνομα	Διάρθρωση λιτής	Χρονολόγηση
1. Βουλγαρία	Κυκλικός ναός Preslav	Τετρακίονια (άστεγος)	Γύρω στα 907
2. FYROM / Vodoča	Άγιος Λεόντιος	Μετατροπή του ναού του 11ου αιώνα σε τετρακίονια λιτή	Ναός 10ου λιτή 11ου
3. Ελλάς Ν. Αργολίδος	Αγία Μονή Αρείας Ναυπλίου	Στενός νάρθηκας με προστώο	1149



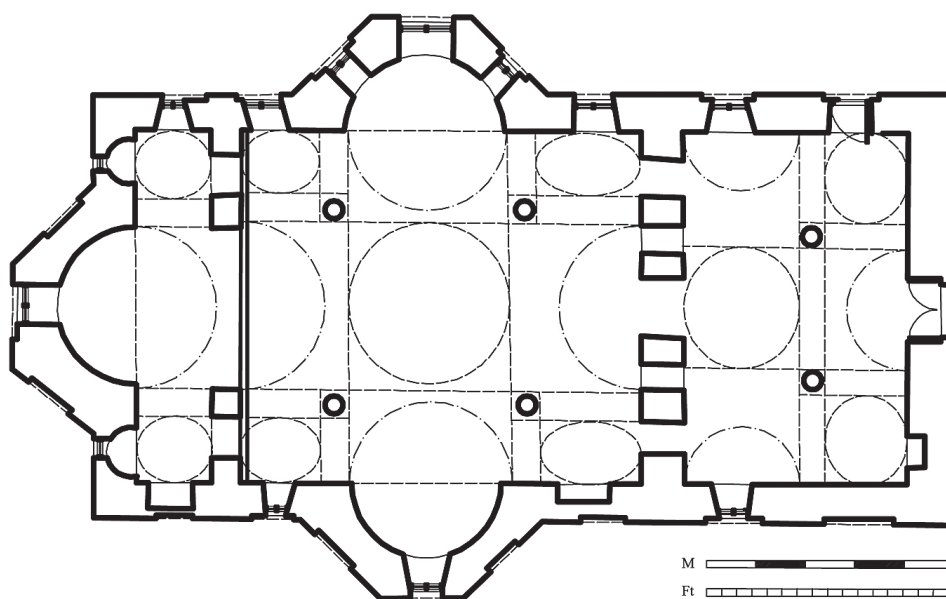
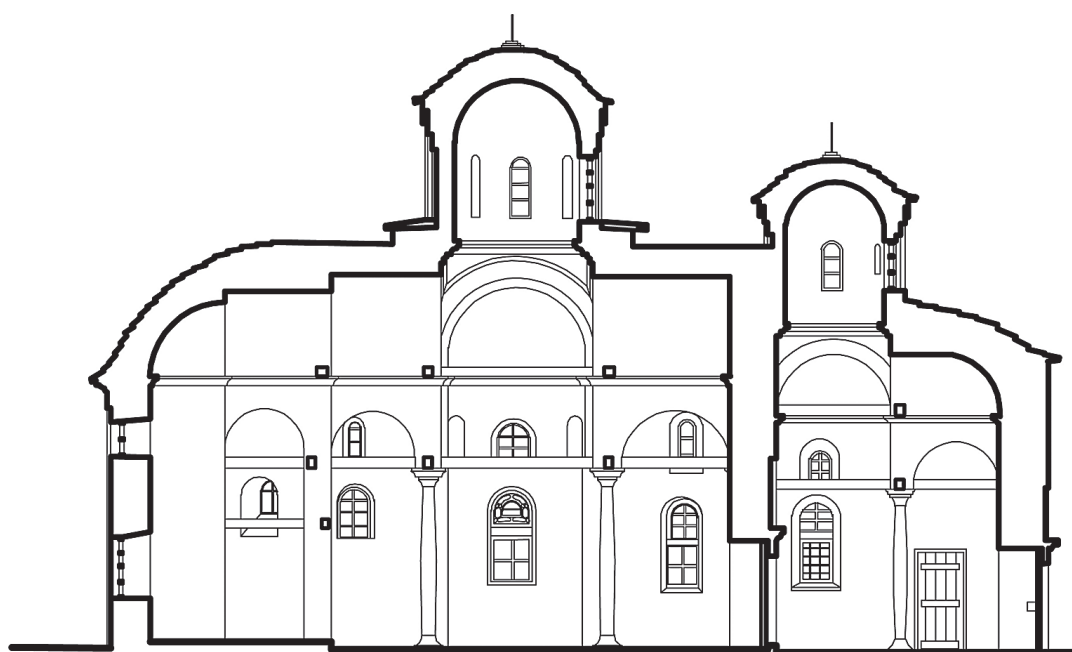
Εικ. 1. Παναγία Οσίου Λουκά (Schulz and Barnsley). Λιτή με ενιαία κάλυψη και όροφο (κατηχούμενα;). Το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα.



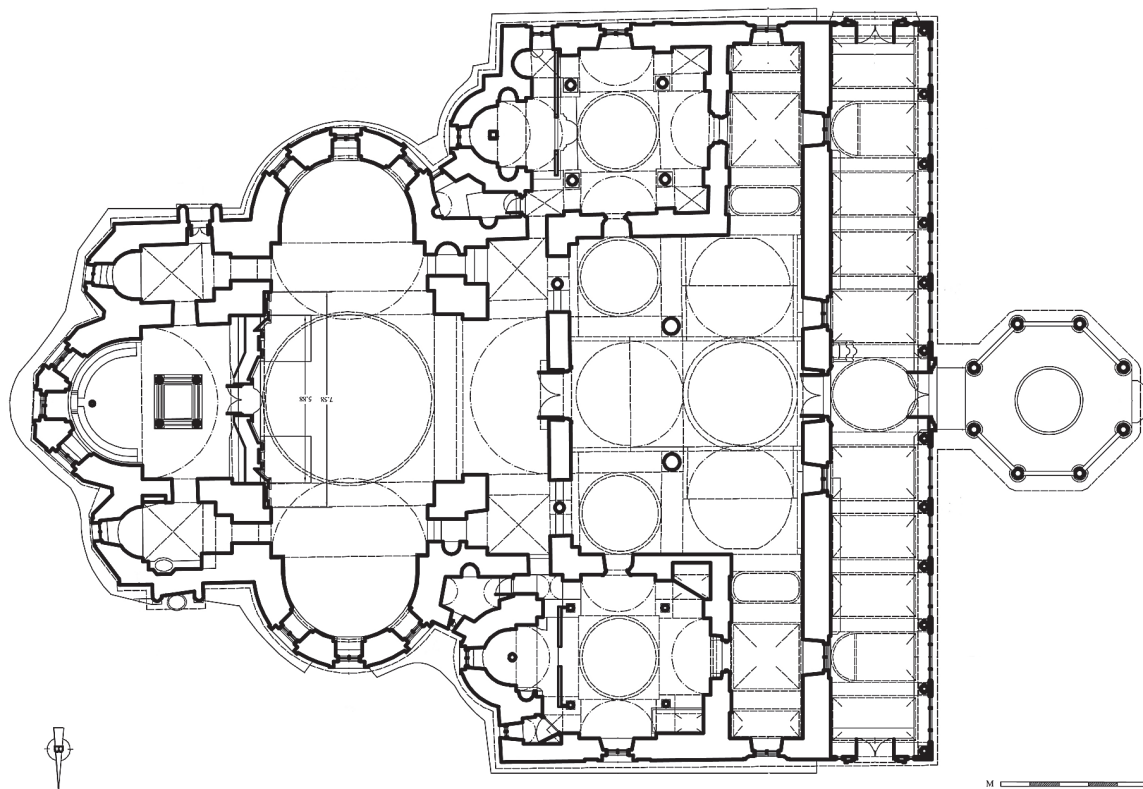
Εικ. 2. Καθολικόν Μονής Σαγματά (ανασχεδιασμένο). Το παλαιότερο γνωστό παράδειγμα λιτής του τύπου των σταυροειδών εγγεγραμμένων.



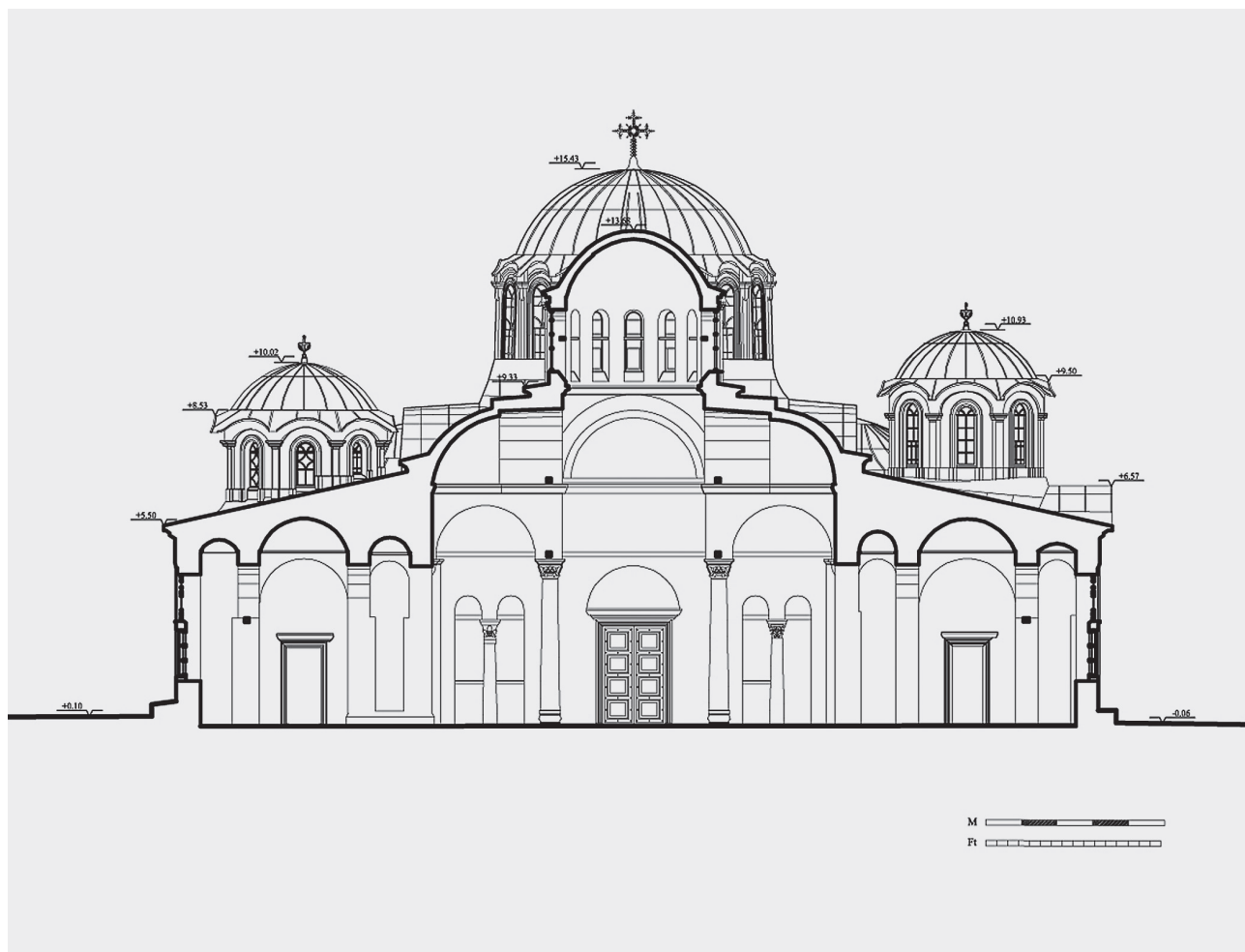
Εικ. 3. Καθολικόν Μονής Αντινίτσης (Ορλάνδος). Λιτή με ενιαία κάλυψη μονώροφη.



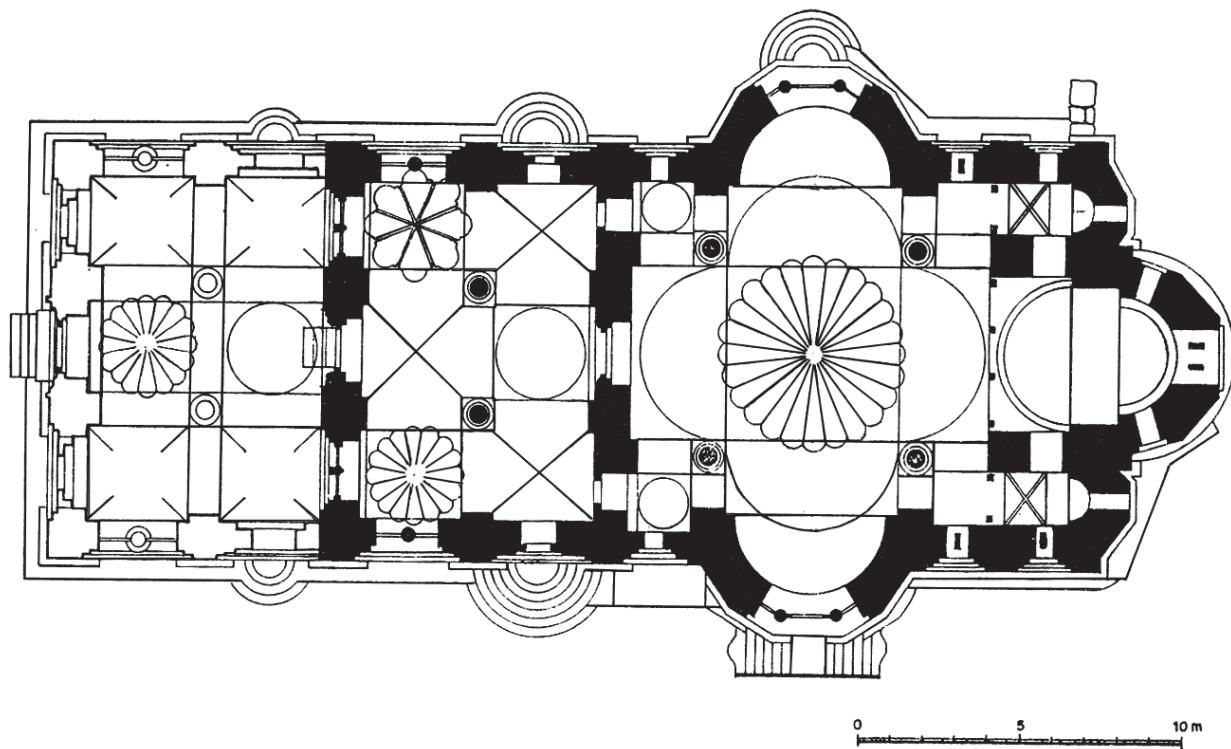
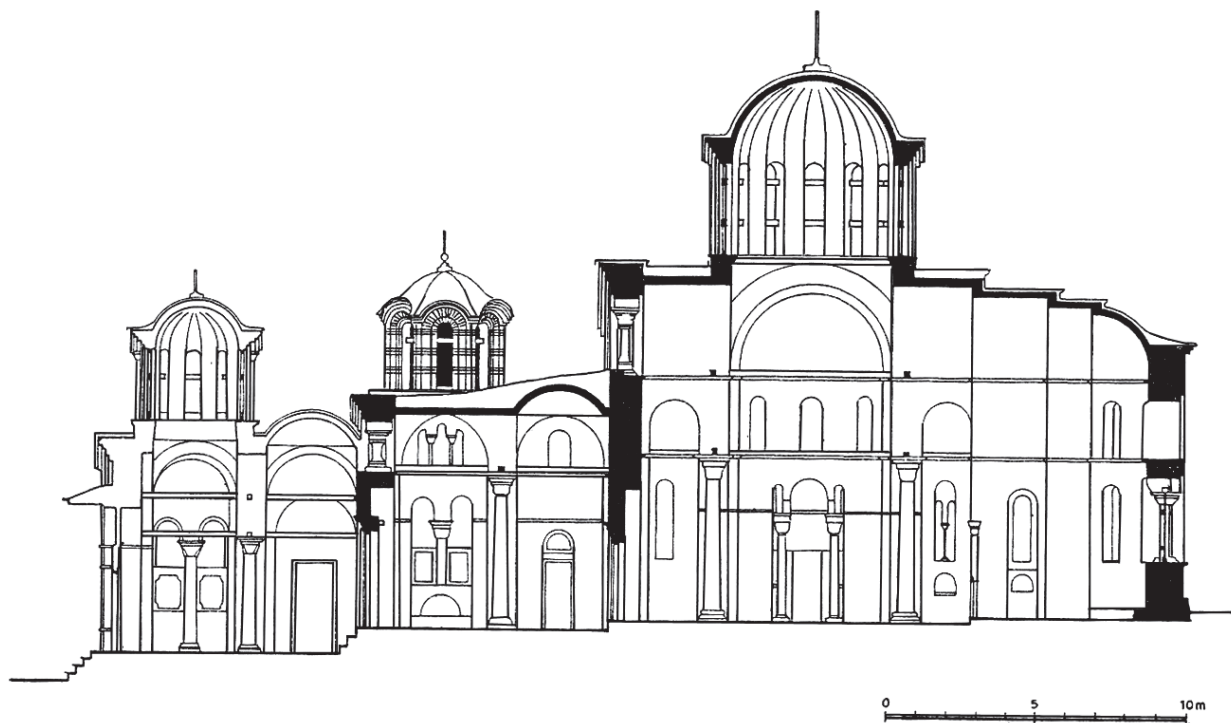
Εικ. 4. Κυριακόν Σκήτης Τιμίου Προδρόμου (Ιβήρων), Άγιον Όρος (ανασχεδιασμένο). Λιτή σταυροειδής εγγεγραμμένη με αποτετημμένη ανατολική κεραία.



Εικ. 5. Καθολικόν Μονής Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος. Λιτή σταυροειδής εγγεγραμμένη με αποτετημμένη δυτική κεραία και τεταρτοσφαίρια στις απολήξεις.



Εικ. 6. Καθολικόν Μονής Μεγίστης Λαύρας, Άγιον Όρος. Εγκάρσια τομή στη λιτή.



Εικ 7. Καθολικόν Χελανδαρίου, Άγιον Όρος (Nenadovic).

Sotiris Voyadjis

COLUMN-SUPPORTED NARTHEXES - LITES IN MONASTIC ARCHITECTURE

The wide narthex supported on columns, called *lite* from the respective monastic office held in this space, essentially comprises an annex to the body of the church. It provided important additional space to the nave, wherever it was used, that fulfilled needs beyond conducting the *lite* office, such as accomodating the worshippers, who under certain circumstances could not fit in the main church. Thus, the *lite* provides flexibility to the church since it can be isolated from it or be connected to it, e.g. for a liturgy requiring less heating. In addition, it was often the case that a *lite* was added or a narrow narthex was extended when a monastery became well-known and attracted more people, even though the form of the Divine Liturgy had certainly not changed. Finally, it seems to have housed the need for accomodating catechumens on the floor above. Recent reseach has shown that this space seems to have constituted the residence of an important person, usually the founder of the monastery.

This pure monastic feature appeared during the middle Byzantine period and spread throughout the countries of the Balkan peninsula until the 19th century. During this research 52 examples were identified, which are provided in a catalogue at the end of the article. In most cases these are monastic churches. They are distributed in central and northern Greece and especially on Mt. Athos, where 23 churches with column-supported *lites* were located. Furthermore, there were important churches with *lites* in the region of the former Yugoslavia during the 13th, 14th and 16th centuries, as well as in Romania, while no examples have been found in Constantinople or Asia Minor.

The basic historic evolution of this church element has been recorded by P. Mylonas. It emerges during the middle Byzantine period, the oldest example recorded being that of the church of the Virgin at Hosios Loukas. A similar case of extension but with many peculiarities is the *lite* of Hosios Meletios (end of 11th/ beginning of 12th century, *lite* 12th c.) with a barrel-vaulted roof in the center and transverse barrel-vaults at the sides, built a century later. The katholikon of the monastery of Sagmata (beginning of 12th c.) appears to have been originally designed to include a four-columned cross-in-square *lite*, as

was the katholikon of the monastery of Varnakova in Doris (church 1077, *lite* 1149), as recent studies have shown. Subsequently, the *lite* with columns appears in Serbian architecture of the 13th-14th century, most likely first appearing in the extension of the katholikon of the Chilandar Monastery. Žiča (probably 1220-34), Dečani (1334/1335), Ravanica (1376-1377, *lite* 1385), and Resava (1407-1418) follow. To these Byzantine examples we should also add the very significant church of the Prophet Elijah in Thessaloniki (probably 1360 or 1370) and the katholikon of the Koutloumousi Monastery on Mt Athos. This church can be dated to circa 1370 according to latest research.

After the Ottoman occupation and the unification of the Balkans the *lite* is widely disseminated, mainly on Mt Athos, where 25 examples have been located. There are also 10 cases in central Greece, 2 on Samos, 4 in Romania and 2 in Serbia, mainly due to Mt. Athos' influence on the unified Balkans from the 16th century onwards. It is characteristic that most of the churches, which are combined with *lites*, are of the Athonite type, whether of the complete cross-in-square four-columned type with choirs and chapels or *typicaria*, or simplified.

Concerning its design, since this element began to emerge two general types of *lites* have been observed with regard to the roof. The first is the uniform covering of the corner bays with similar elements - sail vault or groin vault- (or in any case of most, there may be a dome in some corner). This layout allows for the construction of a storey above the *lite* to accommodate catechumens. It first appeared in the church of the Virgin of Hosios Loukas and was applied in most of the cases extending narrow narthexes. Another category of *lite* is the cross-in-square two-columned or four-columned type. In the case of the two-columned *lites* the form derives from the four-columned type; the east (usually) or west cross arm is simply abolished. The way this form is drawn or planned corresponds with that of cross-in-square churches, with gradation of heights from the dome toward the cross arms and corner bays. A variant of this category appears in the 19th century with the addition of conches to the ends of the cross arms.